

ภูมิปัญญาการทำเครื่องจักสานจากใบเตยหนาม

คนไทยรู้จักใช้เตยมาทำเป็นเครื่องจักสานเพื่อประดิษฐ์เป็นเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ในครัวเรือน มาตั้งแต่สมัยอดีต โดยเฉพาะการสานเสื่อเพื่อใช้สำหรับปูนั่ง ปูนอน และเป็นสิ่งสำคัญที่ใช้ในพิธีแต่งงานของชาวไทยมุสลิม เนื่องจากเตยมีคุณสมบัติที่เหนียวและทน ประกอบกับเป็นพืชที่สามารถหาได้ง่ายในท้องถิ่น เรามักพบต้นเตยเจริญเติบโตได้ดีในสภาพพื้นที่ชื้นแฉะและมีดินทรายปนอยู่ หรือในพื้นที่ที่มีสภาพเป็นป่าบริเวณลำธาร และริมชายหาด มีเตยหลายชนิดที่สามารถนำมาใช้จักสานได้ ส่วนใหญ่อยู่ในวงศ์ PANDANACEAE ซึ่งเป็นพืชใบเลี้ยงเดี่ยว ได้แก่ เตยหนาม เตยปาดหนัน หรือเตยลำเจียก ซึ่งพบมากในภาคใต้ เนื่องจากเส้นใยของใบเตยมีคุณสมบัติที่เหนียวและทนเหมาะต่อการนำมาเครื่องจักสาน เช่น เตยหนาม (*Pentaspadon velutinus* Hook.f.) จังหวัดสตูล เรียกว่า “เตยนะ” จังหวัดระนองเรียกว่า “เตยหนาม” หรือ “เตยน้ำ” ลักษณะของใบและการแตกกอคล้ายต้นสับปะรด ใบใหญ่ หนา และยาวประมาณ 1.5-2 เมตร ริมใบมีหนามมาก ส่วน เตยปาดหนัน (*Pandanus odoratissimus* Linn.f.) ภาคกลางเรียกว่า “ลำเจียก” หรือ “การะเกด” ประเทศมาเลเซียและจังหวัดนราธิวาสเรียกว่า “ปาดนะ” ต้นเจริญขึ้นเป็นกอ ใบเป็นพุ่ม และแตกกิ่งใบยาว พบมากบริเวณริมหาด ชายทะเล ป่าโกงกาง ชาวบ้านนิยมนำใบเตยมาจักสานเป็นเครื่องใช้ต่างๆ เช่น เสื่อ กระเป๋า และหมวก เป็นต้น

ภาพที่ 1 ต้นเตยหนาม

การสร้างสร้งงานหัตถกรรมจากใบเตย เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สืบทอดกันมาโดยช่างฝีมือพื้นบ้านจนเป็นงานหัตถกรรมประจำถิ่นที่สร้างรายได้และเพิ่มมูลค่าทางเศรษฐกิจในภาคใต้นั้น สามารถพบได้ในหลายจังหวัด เช่น ตรัง กระบี่ ระนอง ยะลา และนราธิวาส ซึ่งมีการรวมกลุ่มกันเพื่อทำเครื่องจักสานสร้างรายได้เป็นอาชีพหลักและอาชีพเสริม ซึ่งในบางท้องถิ่น ภูมิปัญญาด้านนี้อยู่ในภาวะเสี่ยงต่อการสูญหาย ดังเช่นในตำบลกำพวน อำเภอสุขสำราญ จังหวัดระนอง ซึ่งมีผู้สืบสานภูมิปัญญาการทำเครื่องจักสานจากใบเตยหนามอยู่เพียงหนึ่งครัวเรือนเท่านั้น ซึ่งทางสภาวัฒนธรรมจังหวัดระนองตระหนักแล้วเห็นว่า หากภูมิปัญญาด้านนี้ไม่ได้รับการส่งเสริม คงสูญหายไป เนื่องจากลักษณะและสภาพโครงสร้างทางสังคม แนวความคิด ค่านิยมของคนรุ่นใหม่เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย มีการพึ่งพาผลผลิตจากเทคโนโลยีกันมากขึ้น จึงทำให้งานช่างฝีมือด้านนี้ค่อยๆ เลือนหายไป ปัจจุบันสภาวัฒนธรรมจังหวัดระนองได้ส่งเสริมให้มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาด้านงานหัตถกรรมนี้แก่กลุ่มเยาวชน เพื่อให้เด็กและเยาวชนในท้องถิ่นได้เรียนรู้และเข้าใจวิถีชีวิตของบรรพบุรุษที่สืบทอดภูมิปัญญาต่อกันมา และอนุรักษ์ภูมิปัญญานี้ให้คงอยู่ต่อไป

ข้อมูลจำเพาะของภูมิปัญญาการทำหัตถกรรมจากเตยหนามของนางเอียด เชนัดพีช

ภาพที่ 2 นางเอียด เชนัดพีช

1) ประวัติการเรียนรู้และการดำเนินงาน

นางเอียด เชนัดพีช หญิงวัยชรา ชาวไทยมุสลิม อยู่บ้านเลขที่ 2/2 หมู่ที่ 3 ถนนเพชรเกษม ตำบลกำแพง อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดระนอง เป็นผู้ที่ได้รับการสืบทอดภูมิปัญญาการทำเครื่องจักสานจากใบเตยหนาม โดยเรียนรู้การฝึกสานใบเตยหนามจากผู้เป็นน้า และเป็นผู้ที่สืบสานการจักสานจากใบเตยหนามมาจนถึงปัจจุบัน ในขณะที่ครัวเรือนอื่นๆ ในชุมชนเลิกทำไปแล้ว

จุดเริ่มต้นของการเรียนรู้การทำเครื่องจักสานของนางเอียด เชนัดพีช คือ ต้องการทำเครื่องจักสานเพื่อไว้ใช้ในครัวเรือน โดยนำทรัพยากรที่มีในธรรมชาติของท้องถิ่นมาประดิษฐ์เป็นสิ่งของเครื่องใช้ดังเช่นปัจจุบันยังคงมีคนนิยมงานหัตถกรรมพื้นบ้านจากใบเตยหนามอยู่บ้าง ส่วนใหญ่เป็นลูกค้ามาสั่งทำ โดยเฉพาะเสื้อจากใบเตยหนามสำหรับใช้ในพิธีแต่งงานของชาวไทยมุสลิม เนื่องจากเป็นสิ่งสำคัญที่ใช้ในการประกอบพิธีตามประเพณีที่สืบทอดกันมา ทำให้การทำเครื่องจักสานจากใบเตยหนาม จึงเป็นงานหัตถกรรมที่ยังคงได้รับความนิยมและอยู่คู่กับวิถีชีวิตของชาวไทยมายาวนาน

2) องค์ความรู้ของภูมิปัญญาการทำงานหัตถกรรมจากใบเตยหนาม

งานหัตถกรรมจากใบเตยหนามของนางเอียด เชนัดพีช มีหลายชนิด ซึ่งงานหัตถกรรมที่มีชื่อเสียงและได้รับความนิยมมากที่สุด คือ เสื้อเตยหนาม ซึ่งเป็นงานหัตถกรรมที่มีมาตั้งแต่อดีต ซึ่งการทำเสื้อเตยหนามของนางเอียด เชนัดพีช มีรายละเอียดดังนี้

2.1 วัตถุดิบและวัสดุอุปกรณ์ที่ใช้

- (1) เตยหนาม
- (2) มีดพร้า
- (3) มีดจักซี่เตยขนาดเล็ก-ใหญ่
- (4) มีดด้ามเล็ก
- (5) ไม้ซูด
- (6) กระจ่างย้อมสี
- (7) ไม้ฟัน
- (8) ไฟแช็ก

2.2 วิธีการทำเสื่อเตยหนาม

วิธีการทำเครื่องจักสานจากใบเตยหนามของนางเอียด เซนต์พีช มีรายละเอียดดังนี้

(1) เลือกใบเตยที่มีขนาดเท่ากับความยาวของเสื่อ โดยเลือกใบแก่จากต้นเตยที่มีอายุ 8-9 เดือน ขึ้นไป

(2) ใช้มีดด้ามเล็กกรีดหนามใบเตยออกให้หมด หลังจากนั้นใช้มีดจักซี่กรีดตามความยาวของใบ เพื่อให้ได้เส้นเตยที่มีความกว้างและยาวเท่ากันสม่ำเสมอตลอดเส้น (ขนาดของมีดจักซี่ใช้กำหนดความกว้างของเส้นใบเตย)

ภาพที่ 3 การใช้มีดกรีดหนามออกให้หมดตลอดเส้น

ภาพที่ 4 ใบเตยที่กรีดหนามแล้ว

ภาพที่ 5 มีดและจักซี่ซึ่งเป็นอุปกรณ์หลักในการทำเส้น

ภาพที่ 6 การใช้มีดจกซี่กรีดเตยเพื่อให้ได้ขนาดตามต้องการ

(3) นำเตยที่จักเป็นเส้นได้ขนาดที่ต้องการแล้วมามัดรวมกัน หลังจากนั้นนำไปต้มประมาณ 20 นาที แล้วนำไปแช่น้ำเพื่อหมักทิ้งไว้ประมาณ 2 วัน

ภาพที่ 7 มัดใบเตยที่สำหรับนำไปต้ม

(4) นำใบเตยที่หมักเรียบร้อยแล้ว ตากแดดให้แห้งจนเป็นสีขาว หลังจากนั้นนำไปย้อมสีตามต้องการ แล้วจึงนำไปตากแดดให้แห้งสนิทอีกครั้ง (หากเป็นฤดูฝนอาจผึ่งลมไว้ในบริเวณใต้ถุนบ้านจนแห้ง)

(5) ก่อนนำเส้นเตยไปใช้ ต้องใช้มีดขูดเส้นอีกครั้งจนเส้นเตยนิ่มขึ้น

(6) นำเส้นเตยมาสานเป็นเสื่อ ซึ่งลายที่นิยมสานส่วนใหญ่เป็นลายสอง ลายสาม ลายยอดเมรุ ซึ่งการสานเสื่อด้วยลายง่ายๆ สามารถทำได้ดังนี้ คือ เริ่มด้วยการวางเตย 2 เส้น และเพิ่มอีก 2 เส้น วางทับให้เฉลี่ยกันและวางเส้นเตย สานต่อไปเรื่อยๆ ให้มีความยาวขนาด 1.80 เมตร แล้วจึงพับเส้นเตยให้เป็นขอบเสื่อ แล้วสานต่อเพิ่มออกข้างละ 70 เซนติเมตร จนเป็นผืนเสื่อ แล้วพับริมเก็บเส้นเตยจนเป็นผืนเสื่อที่เสร็จสมบูรณ์

ภาพที่ 8 เสื่อเตยหนามที่ใช้ในพิธีแต่งงานของชาวไทยมุสลิม

นอกจากนางเอียด เซนต์พีช จะสานเสื่อแล้ว ยังมีความสามารถในการทำเครื่องจักสานชนิดอื่น โดยเฉพาะภาชนะสำหรับใส่ของใช้ เช่น กระเป่าและลูกจ้ง ซึ่งมีลักษณะคล้ายกระบุงของทางภาคกลาง แต่มีขนาดเล็กกว่าและวัสดุที่ใช้ต่างกัน

ภาพที่ 9 กระเป่าและลูกจ้งซึ่งเป็นงานหัตถกรรมจากเตยหนาม

3) ผู้สืบทอดและกระบวนการถ่ายทอดความรู้สู่ผู้อื่น

การสานเสื่อใบเตยหนามของนางเอียด เซนต์พีช จัดเป็นการสานเสื่อเตยที่มีเพียงแห่งเดียวในจังหวัดระนอง เนื่องจากคนส่วนใหญ่ลดความนิยมลง ทำให้คนหันมาสนใจเครื่องจักสานจากใบเตยหนามน้อยลง แต่นางเอียด เซนต์พีช ยังคงนั่งสานเสื่อเตยที่ได้ถนัดบ้านทุกวัน เพราะนอกจากจะสร้างรายได้ให้แก่ครอบครัวโดยการพึ่งพาทรัพยากรในท้องถิ่นแล้ว ยังเป็นการสืบสานภูมิปัญญานี้ไว้แล้ว

ปัจจุบัน นางฟาเรี๊ยะ มาศโอสถ บุตรสาวเป็นผู้สืบทอดภูมิปัญญาการทำเครื่องจักสานจากใบเตยหนาม เนื่องจากเป็นผู้ที่สัมผัสกับการจักสานของมารดามาตั้งแต่วัยเด็ก ทั้งในส่วนของการทำงานเป็นผู้ช่วยหาใบเตยและการเตรียมวัสดุ นอกจากนี้ นางฟาเรี๊ยะ มาศโอสถ ยังเป็นวิทยากรร่วมกับมารดาสำหรับถ่ายทอดภูมิปัญญาการสานเสื่อและเครื่องใช้ต่างๆ ให้แก่เด็กและเยาวชนที่เข้าร่วมโครงการ (โครงการส่งเสริมของสภาวัฒนธรรมจังหวัดระนอง) โดยใช้วิธีการสาธิตและให้เปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมโครงการได้ฝึกทำ ซึ่งผลจากการส่งเสริมดังกล่าว ทำให้มีเด็กและเยาวชนในท้องถิ่นหันมาสนใจภูมิปัญญานี้มากขึ้น และมีแนวโน้มที่จะขยายโครงการไปสู่ท้องถิ่นอื่น เพื่อสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ภูมิปัญญาด้านงานช่างฝีมือ การทำเครื่องจักสานจากใบเตยหนามและเป็นการอนุรักษ์ภูมิปัญญานี้ให้คงอยู่ต่อไป

ภาพที่ 10 ผู้สืบทอดภูมิปัญญาการทำงานเครื่องจักสานจากใบเตยหนาม

4) คุณธรรม จริยธรรม จรรยาบรรณ คติ ความเชื่อ และคำสอน

สิ่งที่ควรยึดถือเป็นแนวปฏิบัติของนางเอียด เซนต์พีช คือ การมีใจรักและมีความอุตสาหะในการรักษาภูมิปัญญาหัตถกรรมจักสานจากใบเตย ถึงแม้ว่าจะเป็นวัยชราภาพแล้วก็ตาม

กล่าวโดยสรุป ภูมิปัญญาการทำเครื่องจักสานจากใบเตยหนาม นับเป็นงานหัตถกรรมที่สร้างสรรค์จากภูมิปัญญาของคนในสมัยก่อน ในการนำทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาใช้ให้เกิดประโยชน์ ซึ่งสะท้อนให้เห็นความผูกพันระหว่างคนกับธรรมชาติ แต่ด้วยความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยี และความเจริญทางวัตถุ และแนวคิดอย่างตะวันตกที่ล้นหลามอย่างรวดเร็ว ทำให้ค่านิยมของคนเปลี่ยนแปลงไป ส่งผลกระทบต่องานช่างฝีมือพื้นบ้าน ทั้งในแง่ของความยั่งยืนในอาชีพ และการอยู่ในภาวะเสี่ยงต่อการสูญหายอย่างไรก็ตาม หากมีหน่วยงานเข้าไปส่งเสริมและฟื้นฟูอย่างจริงจัง มีการรณรงค์ส่งเสริมการใช้และการทำ ทั้งในระบบของการศึกษาและการสร้างอาชีพ รวมทั้งการยกระดับงานฝีมือท้องถิ่น เพื่ออนุรักษ์และสืบสานภูมิปัญญาการสร้างสรรค์เครื่องจักสานจากใบเตยหนามให้อยู่คู่กับคนไทยต่อไป

ที่มาของบทความ

อัมพร ศรีประสิทธิ์และคณะ. 2554. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่อง การศึกษาและรวบรวมองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นใต้ ด้านหัตถกรรมพื้นบ้าน. สงขลา : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.